

МАНФЕСТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ¹

ПЕРЕДМОВА ДО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ 1872 р.

«Союз комуністів»² — міжнародна робітнича організація, яка при тодішніх, умовах само собою зрозуміло, могла бути тільки таємною, — на конгресі, що відбувся в Лондоні в листопаді 1847 р., доручив нижчепідписаним скласти призначену для оголошення, докладну теоретичну і практичну програму партії. Так виник поданий далі «Маніфест», рукопис якого був відправлений до Лондона для надрукування за кілька тижнів до Лютневої революції³. Опублікований спочатку німецькою мовою, він був надрукований цією мовою в Німеччині, Англії і Америці принаймні в дванадцяти різних виданнях. Англійською мовою він з'явився вперше в 1850 р. у Лондоні в «Red Republican» [«Червоному Республіканці»] у перекладі міс Гелен Макферлен, а в 1871 році — щонайменше в трьох різних перекладах в Америці. Французькою мовою він вийшов уперше в Парижі незадовго перед Червневим повстанням 1848 р.⁴ і недавно — в нью-йоркському «Le Socialiste» [«Соціалісті»]. Готується новий переклад. Польською мовою він вийшов у Лондоні незабаром після першого німецького видання. Російською мовою — в Женеві в 1860-х роках. На датську мову він так само був перекладений незабаром після його появи.

Хоч і як дуже змінилися умови за останні двадцять п'ять років, основні положення, розвинені в цьому «Маніфесті», загалом і в цілому ще й досі зберігають свою цілковиту правильність. Подекуди треба б дещо виправити. Практичне застосування цих основних положень, як заявляє сам «Маніфест», скрізь і завжди залежатиме від наявних історичних обставин, і тому зовсім не слід надавати особливого значення запропонованим в кінці II розділу революційним заходам. Це місце довелося б тепер в багатьох відношеннях викласти інакше. При наявності величезного розвитку великої промисловості за останні двадцять п'ять років і ростущої разом з нею партійної організації робітничого класу, при наявності практичного досвіду, спершу Лютневої революції, а ще далеко більше Паризької Комуни, де

¹ Друкується за виданням: *Карл Маркс*. Вибрані твори. Т.1. — К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1936. Орфографію і пунктуацію оригіналу збережено. Підготував до друку кандидат історичних наук Юрій Латиш. — *Прим. упор.*

² Подробиці див. у статті Енгельса «Історія Союзу комуністів». *Ред.*

Тут і надалі примітки, помічені «Ред.», зроблено упорядниками видання 1936 р. — *Прим. упор.*

³ Мається на увазі Лютнева революція 1848 р. у Франції. *Ред.*

⁴ Робітниче повстання в Парижі. Див. «Класова боротьба у Франції 1848—1850 рр.». *Ред.*

пролетаріат уперше тримав у руках протягом двох місяців політичну владу, — ця програма тепер місцями застаріла. Особливо Комуна дала доказ того, що «робітничий клас не може просто оволодіти готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей» (див. «Громадянська війна у Франції». Відозва Генеральної ради Міжнародного товариства робітників, німецьке видання, стор. 19, де це розвинено докладніше)¹. Далі, само собою зрозуміло, що критика соціалістичної літератури має для теперішнього часу прогалини, бо вона доведена тільки до 1847 р.; так само і зауваження про ставлення комуністів до різних опозиційних партій (розділ IV), хоч в основних рисах і тепер ще правильні, в деталях застаріли тепер уже тому, що політичне становище цілком змінилося і історичний розвиток зовсім стер з лиця землі більшість перелічених там партій.

Проте «Маніфест» є історичний документ, і ми вже не вважаємо себе в праві робити в ньому зміни. Одно з пізніших видань вийде, може, з вступом, що заповнить прогалину від 1847 р. до наших днів; теперішнє видання виходить настільки несподівано для нас, що ми не мали часу для цієї роботи.

К. Маркс. Ф. Енгельс

Лондон, 24 червня 1872 р.

¹ Цьому «основному і головному урокові Паризької Комуни, — каже Ленін у своїй праці «Держава і революція» (1917), — Маркс і Енгельс надавали такої гігантської ваги, що вони внесли його як суттєву поправку до «Комуністичного маніфесту». «І саме цей урок, — продовжує далі Ленін, — не тільки цілком забуто, але й прямо перекинуто пануючим, каутськіанським, «тлумаченням» марксизму!» (Твори, т. XXI, стор. 394—395). *Ред.*

ПЕРЕДМОВА ДО РОСІЙСЬКОГО ВИДАННЯ 1882 р.

Перше російське видання «Маніфесту комуністичної партії» в перекладі Бакуніна з'явилося на початку 1860-х років, в друкарні «Колокола». Тоді російське видання цієї брошури могло здаватись для Заходу не більше як літературним курйозом. Тепер такий погляд уже неможливий.

Які обмежені були розміри поширення пролетарського руху під час першого опублікування «Маніфесту» (грудень 1847 р.), найкраще показує останній розділ: «Ставлення комуністів до різних опозиційних партій». Тут немає насамперед Росії і Сполучених Штатів. Це був час, коли Росія становила останній великий резерв європейської об'єднаної реакції і коли еміграція до Сполучених Штатів поглинала надлишкові сили європейського пролетаріату. Обидві країни постачали Європі сировину і одночасно служили ринками для збуту її промислових виробів. Отже, обидві були, так чи інакше, підпорами європейського суспільного порядку.

Як усе це тепер змінилося! Якраз європейська еміграція зробила можливим колосальний розвиток північноамериканського землеробства, яке своєю конкуренцією розхитує і велику і дрібну земельну власність Європи в самих її основах. Разом з тим вона дала Сполученим Штатам можливість приступити до експлуатації своїх багатючих ресурсів промисловості, і при тому з такою енергією і в такому масштабі, що це незабаром мусить покласти край промисловій монополії європейського Заходу. А обидві ці обставини зворотно впливають і на Америку в революційному напрямі. Дрібне й середнє землеволодіння фермерів, що живуть з власної праці — ця основа всього політичного ладу Америки — все більше й більше відступає перед конкуренцією велетенських ферм, а одночасно в промислових округах вперше утворюється численний пролетаріат поруч з казковою концентрацією капіталів.

Переїдімо до Росії. Під час революції 1848—1849 рр. не тільки європейські монархи, але й європейські буржуа бачили в російському втручанні єдиний порятунок від пролетаріату, який саме тоді щойно починав усвідомлювати свої сили. Вони проголосили царя главою європейської реакції. Тепер він сидить у Гатчині як воєннополонений революції, а Росія становить авангард революційного руху Європи.

Завданням «Комуністичного маніфесту» було проголосити, що неминуче насувається загибель нинішньої буржуазної власності. Але в Росії, поруч з капіталістичним шахрайством, яке розвивається гарячково швидко, і буржуазним землеволодінням, яке тільки ще утворюється, ми знаходимо більше половини землі в общинному володінні селян.

Отож постає питання: чи може російська селянська община, ця, правда, вже дуже розкладена форма первісного общинного землеволодіння, безпосередньо перейти у вищу комуністичну форму спільної власності, чи вона мусить спершу пройти той самий процес розкладу, який вона проходить в історичному розвитку Заходу?

Єдина можлива тепер відповідь на це питання є ось яка: якщо російська революція стане сигналом робітничої революції на Заході, так що обидві доповнятимуть одна одну, тоді теперішнє російське общинне землеволодіння зможе послужити вихідною точкою комуністичного розвитку.

К. Маркс. Ф. Енгельс

Лондон, 21 січня 1882 р.

ПЕРЕДМОВА ДО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ 1883 р.

Передмову до теперішнього видання мені доводиться, на жаль, підписувати самому. Маркс, — людина, якій весь робітничий клас Європи і Америки завдячує більше, ніж будь-кому іншому, — Маркс спочиває на Гайгетському кладовищі, і над його могилою росте вже перша трава¹. Після його смерті вже зовсім не може бути мови про перероблення або доповнення «Маніфесту». Тим більше вважаю я за потрібне ще раз виразно заявити тут ось що:

Основна думка, яка червоною ниткою проходить через увесь «Маніфест», а саме: що економічне виробництво і з неминучістю впливаюча з нього структура суспільства кожної історичної епохи становлять основу політичної і інтелектуальної історії цієї епохи; що, відповідно до цього, від часу розкладу первісного общинного землеволодіння, вся історія була історією класової боротьби, боротьби між експлуатованими і експлуатуючими, підлеглими і пануючими класами на різних ступенях суспільного розвитку і що тепер ця боротьба досягла ступеня, коли експлуатований і гноблений клас (пролетаріат) уже не може визволитися від того класу, що експлуатує і гнобить його (буржуазії), не визволяючи разом з тим назавжди всього суспільства від експлуатації, гноблення і класової боротьби, — ця основна думка належить єдино і виключно Марксові².

Я вже висловлював це не раз, але саме тепер потрібно, щоб це було сказано також у передмові до самого «Маніфесту».

Ф. Енгельс

Лондон, 28 червня 1883 р.

¹ Маркс помер у Лондоні 14 березня 1883 р. *Ред.*

² «До цієї думки, — кажу я в передмові до англійського перекладу, — яка, на мій погляд, покликана закласти основи такого самого розвитку історичної науки, які заклала теорія Дарвіна для природознавства, — до цієї думки ми обидва поступінно наближались вже протягом кількох років до 1845 р. Наскільки я самостійно посунувся вперед у цьому напрямі, показує моє «Становище робітничого класу в Англії». А коли я навесні 1845 р. знову зустрівся з Марксом у Брюсселі, він цілком уже розробив цю думку і виклав її мені майже в таких самих ясных словах, якими я сформулював її вище». (*Примітка Енгельса.*)

ПЕРЕДМОВА ДО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ 1890 р.

«Маніфест» мав свою власну життєву путь. З ентузіазмом зустрінутий в момент його появи (як це доводять згадані в першій передмові переклади) тоді ще нечисленним авангардом наукового соціалізму, він незабаром був відтіснений на задній план реакцією, що почалася після поразки паризьких робітників у червні 1848 р., і, нарешті, «на законній підставі» оголошений був поза законом актом засудження кьольнських комуністів у листопаді 1852 р.¹ Із зникненням з суспільної арени робітничого руху, що почався від часу Лютневої революції, відступив на задній план і «Маніфест».

Коли європейський робітничий клас знову досить зміцнів для нового наступу проти влади пануючих класів, виникло «Міжнародне товариство робітників». Воно мало на меті об'єднати в одну велику армію все боєспроможне робітництво Європи і Америки. Тому воно не могло виходити з викладених у «Маніфесті» принципів. Воно повинне було мати таку програму, яка не замикала б дверей англійським трейд-юніонам, французьким, бельгійським, італійським і іспанським прудоністам та німецьким лассальянцям². Ця програма — пояснювальна записка до статуту Інтернаціоналу³ — була складена Марксом з майстерністю, визнаною навіть Бакуніним і анархістами. За єдину гарантію остаточної перемоги виставлених у «Маніфесті» положень Маркс вважав інтелектуальний розвиток робітничого класу, який неминуче мусив бути плодом об'єднаної діяльності і дискусії. Події і мінливості боротьби проти капіталу, поразки ще більше, ніж успіхи, неминуче мусили з'ясувати борцям недостатність тих всецілющих знахарських ліків, яких вони трималися доти, і зробити їхні голови сприйнятливішими для ґрунтового розуміння справжніх умов визволення робітників. І Маркс мав рацію. Робітничий клас 1874 р., під час розпаду Інтернаціоналу, був зовсім не таким, яким він був у 1864 р., під час заснування його. Прудонізм у романських країнах, специфічне лассальянство в Німеччині були при смерті, і навіть тодішні архіконсервативні англійські трейд-юніони поступінно наближалися до того моменту, коли президент їх конгресу в Суансі в 1887 р. міг сказати від їх імені: «Континентальний соціалізм перестав бути для нас страшним». Але в 1887 р. континентальним соціалізмом була вже майже виключно теорія, проголошена в «Маніфесті». І

¹ Мається на увазі суд над членами Союзу комуністів, що відбувався в м. Кьольні. Див. «Історія Союзу комуністів» та «Революція і контрреволюція в Німеччині». Ред.

² Лассаль у зносинах з нами завжди визнавав себе особисто «учнем» Маркса і, як такий, зрозуміло, стояв на ґрунті «Маніфесту». Але в своїй публічній агітації 1862—1864 рр. він не виходив за межі вимоги виробничих товариств з державним кредитом. (Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.)

³ Див. Установчий маніфест і Статут Міжнародного товариства робітників). Ред.

таким чином історія «Маніфесту» до певної міри відображає історію сучасного робітничого руху, починаючи з 1848 р. Тепер він безсумнівно є найбільш поширений, найбільш інтернаціональний твір усієї соціалістичної літератури, спільна програма багатьох мільйонів робітників усіх країн від Сибіру до Каліфорнії.

І все ж у той час, коли він з'явився, ми не могли б назвати його *соціалістичним* маніфестом. Під соціалістами в 1847 р. розуміли двоякого роду людей. З одного боку, прихильників різних утопічних систем, особливо оуеністів в Англії і фур'єристів у Франції; і ті, і другі тоді вже виродилися в прості секти, що ступнево вимирали. З другого боку, під ними розуміли всіляких соціальних знахарів, які хотіли різними всецілющими ліками і всякого роду латаниною усунути соціальні лиха, не завдаючи ні найменшої шкоди капіталові і зискові. В обох випадках це були люди, які стояли поза робітничим рухом і які скорше шукали підтримки у «освічених» класів. Навпаки, та частина робітників, яка, переконавшись в недостатності чисто політичних переворотів, вимагала ґрунтовної перебудови суспільства, — ця частина називала себе тоді комуністичною. Це був ще мало оброблений, лише інстинктивний, іноді трохи грубий комунізм. Але він був досить сильний для того, щоб створити дві системи утопічного комунізму: у Франції — «ікарійський» комунізм Кабе, в Німеччині — комунізм Вейтлінґа. Соціалізм означав у 1847 р. буржуазний рух, а комунізм — робітничий рух. Соціалізм, принаймні на континенті, був прийнятний для буржуазних салонів, а комунізм — якраз навпаки. А тому що ми вже тоді дуже рішуче додержувалися погляду, що «визволення робітників мусить бути ділом самого робітничого класу», то ми ані хвилини не могли сумніватися, яку з двох назв вибрати. Та і після того нам ніколи не спадало на думку зрікатися її.

«Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»

Тільки небагато голосів відгукнулося, коли ми 42 роки тому проголосили на весь світ ці слова напередодні першої Паризької революції, в якій пролетаріат виступив з власними вимогами. Але 28 вересня 1864 р. пролетарі більшості західноєвропейських країн об'єдналися в славетної пам'яті Міжнародне товариство робітників. Сам Інтернаціонал жив, правда, всього дев'ять років. Але заснований ним вічний союз пролетарів усіх країн ще живе і живе сильніший, ніж будьколи, найкращим доказом чого є саме сьогоднішній день. Бо сьогодні, коли я пишу ці рядки, європейський і американський пролетаріат робить огляд своїх уперше мобілізованих бойових сил, мобілізованих в єдину армію, під єдиним прапором і ради єдиної найближчої мети: ради законодавчого встановлення восьмигодинного нормального робочого дня, проголошеного ще Женевським конгресом Інтернаціоналу в 1866 р. і вдруге — Паризьким робітничим конгресом у 1889 р.^[10] І видовище сьогоднішнього дня розкриє капіталістам і

¹ Перший конгрес II Інтернаціоналу, що поклав початок його існуванню. *Ред.*

землевласникам усіх країн очі на те, що сьогодні пролетарі всіх країн справді об'єднані.

О, коли б Маркс ще стояв поруч зі мною, щоб бачити це на власні очі!

Ф. Енгельс

Лондон, 7 травня 1890 р.

МАНІФЕСТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Привид бродить по Європі — привид комунізму. Всі сили старої Європи об'єдналися для священного цькування цього привида: папа і цар, Меттерніх і Гізо, французькі радикали¹ і німецькі поліцаї.

Де та опозиційна партія, яку не ославили б комуністичною її противники, що стоять при владі, де та опозиційна партія, яка не кидала б назад плямуючого докору в комунізмі як передовішим представникам опозиції, так і своїм реакційним противникам?

З цього факта випливають два висновки.

Комунізм уже визнається за силу всіма європейськими властями.

Пора вже, щоб комуністи перед усім світом відкрито виклали свій світогляд, свої цілі, свої прагнення і байкам про привид комунізму протипоставили маніфест самої партії.

З цією метою зібралися в Лондоні комуністи найрізніших національностей і склали оцей маніфест, який оголошується англійською, французькою, німецькою, італійською, фламандською і датською мовами.

¹ Буржуазні демократи-республіканці Того часу належні до них видатні письменники і політичні діячі, як, напр., Марраст, вели боротьбу з соціалізмом і комунізмом. *Ред.*

I БУРЖУА І ПРОЛЕТАРІ

Історія всього дотеперішнього суспільства² є історія боротьби класів.

Вільний і раб, патрицій і плебей³, феодал і кріпак, цеховий майстер і підмайстер, коротко кажучи, гнобитель і гноблений перебували в постійному антагонізмі один до одного, вели безупинну, то приховану, то явну боротьбу, боротьбу, яка кожний раз кінчалася революційною перебудовою всього суспільства або спільною загибеллю класів, що боролися.

В попередні епохи історії ми майже повсюди знаходимо цілковите розчленування суспільства на різні стани, різноманітну градацію суспільних становищ. У стародавньому Римі ми маємо патриційів, вершників, плебеїв, рабів; в середні віки — феодалських панів, васалів, цехових майстрів, підмайстрів, кріпаків, а до того ще майже в кожному з цих класів знов особливі градації.

Сучасне буржуазне суспільство, що виникло з загибелі феодалського суспільства, не знищило класових суперечностей. Воно тільки поставило нові класи, нові умови гноблення, нові форми боротьби на місце старих.

Однак, наша епоха, епоха буржуазії, відзначається тим, що вона спростила класові суперечності. Все суспільство все більше і більше розколюється на два великі ворожі табори, на два великі класи, які прямо протистоять один одному — буржуазію і пролетаріат.

З кріпаків середньовіччя утворилося дрібне міщанство перших міст; з цього дрібного міщанства розвинулися перші елементи буржуазії.

¹ Під буржуазією розуміється клас сучасних капіталістів, власників засобів суспільного виробництва і підприємців, що застосовують найману працю. Під пролетаріатом — клас сучасних найманих робітників, які, не маючи власних засобів виробництва, змушені продавати свою робочу силу для того, щоб жити. (*Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.*)

² Тобто, кажучи точно, історія, яка дійшла до нас на письмі. В 1847 році передісторія суспільства, суспільна організація, що передувала всякій писаній історії, була ще майже невідома. Після цього Гакстаузен відкрив общинну власність на землю в Росії, Маурер довів, що вона була суспільною основою, з якої в історичному розвитку виходили всі німецькі племена, і поступінно виявилось, що сільські общини з спільним землеволодінням були первісною формою суспільства від Індії до Ірландії. Нарешті, була виявлена внутрішня організація цього первісного комуністичного суспільства в його типовій формі, — завдяки Морґанові, який завершив справу відкриття справжньої природи роду і його становища в племені. З розкладом цих первісних общин починається розщеплення суспільства на окремі і, нарешті, один одному протилежні класи. (*Примітка Енгельса до німецького видання 1890 р.*)

³ Патриції і плебеї — класи стародавнього Риму: патриції — пануючий клас великих землевласників, в руках яких були зосереджені земельні багатства й державна влада; плебеї (від слова «плебс» — чернь) — клас вільних, але неповноправних громадян. Див. докладніше про класи в Римі — Ф. Енгельс. «Походження сім'ї, приватної власності і держави». *Ред.*

Відкриття Америки, морський шлях навколо Африки утворили для ростущої буржуазії нове поле діяльності. Остіндський і китайський ринки, колонізація Америки, обмін з колоніями, збільшення засобів обміну і взагалі товарів створили нечуване доти піднесення торгівлі, судноплавства, промисловості і тим самим швидкий розвиток революційного елемента в феодальному суспільстві, що розпадалося.

Колишній феодальний або цеховий спосіб промислового виробництва був уже недостатній для ростущого разом з новими ринками попиту. Його місце зайняла мануфактура. Цехові майстри були витіснені промисловим середнім станом; поділ праці між різними корпораціями зник перед поділом праці всередині окремої майстерні.

Але ринки весь час зростали, весь час більшав попит. Мануфактурне виробництво теж стало вже недостатнім. Тоді пара і машини революціонізували промислове виробництво. Місце мануфактурного виробництва зайняла сучасна велика промисловість, місце промислового середнього стану зайняли промислові мільйонери, шефи цілих промислових армій, сучасні буржуа.

Велика промисловість створила світовий ринок, який підготувало відкриття Америки. Світовий ринок викликав величезний розвиток торгівлі, судноплавства, сухопутних сполучень. Це в свою чергу вплинуло на розширення промисловості, і в тій самій мірі, в якій розширялися промисловість, торгівля, судноплавство, залізниці, — в тій самій мірі розвивалася буржуазія, збільшувала свої капітали і відтісняла на задній план усі успадковані від середньовіччя класи.

Отже, ми бачимо, що сучасна буржуазія сама є продуктом довгого процесу розвитку, ряду переворотів у способі виробництва і зносин.

Кожний з цих ступенів розвитку буржуазії супроводився відповідним політичним успіхом [цього класу]¹. Пригноблений стан при пануванні феодальних панів, озброєна й самоврядна асоціація в комуні², тут — незалежна міська республіка [як в Італії і Німеччині], там — третій податковий стан монархії [як у Франції], потім, за часів мануфактури, противага дворянству в становій або в абсолютній монархії³, головна основа великих монархій взагалі, — буржуазія завоювала собі, нарешті, після утворення великої промисловості і світового ринку, виключне політичне панування в сучасній

¹ Взяті в прями дужки слова є доповнення з англійського перекладу, виданого Ф. Енгельсом в 1888 році в Лондоні. *Ред.*

² Так звали городяни Італії і Франції свою міську громаду, після того як вони відкупили або відвоювали у своїх феодальних панів перші права самоврядування. (*Примітка Енгельса до німецького видання 1890 р.*)

«Комунами» звались міста, що народжувались у Франції, навіть до того часу, коли вони відвоювали у своїх феодальних владарів та панів місцеве самоврядування і політичні права як «третій стан». Загалом кажучи, щодо економічного розвитку буржуазії тут узятя як типова країна Англія, щодо політичного розвитку буржуазії — Франція. (*Примітка Ф. Енгельса до англійського видання 1888 р.*)

³ Під становою монархією в період мануфактури розуміється монархія з представництвом від станів (духовенство, дворянство, «третій стан» — буржуазія) в дорадчих органах при королівській владі. *Ред.*

представницькій державі. Сучасна державна влада, це — тільки комітет, який управляє спільними справами всього класу буржуазії.

Буржуазія відіграла в історії надзвичайно революційну роль.

Там, де буржуазія досягла панування, вона зруйнувала всі феодальні, патріархальні, ідилічні відносини. Вона нещадно розірвала строкаті феодальні зв'язки, що прикріпляли людину до її «природних повелителів», і не залишила ніякого іншого зв'язку між людьми, крім голого інтересу, крім бездушної «сплати готівкою». Вона втопила в льодовій воді еґоїстичного розрахунку священний порив побожної мрійливості, рицарського захоплення, міщанської сентиментальності. Вона перетворила особисту гідність у мінову вартість і на місце безлічі стверджених грамотами і здобутих свобод поставила одну безсовісну свободу торгівлі. Одним словом, експлуатацію, прикриту релігійними і політичними ілюзіями, вона замінила відкритою, безсоромною, прямою, сухою експлуатацією.

Буржуазія позбавила ореолу святості всі роди діяльності, які вважалися досі почесними і на які досі дивилися з побожним трепетом. Вона перетворила лікаря, юриста, попа, поета, мужа науки в своїх платних найманих робітників.

Буржуазія зірвала з сімейних відносин їх зворушливо-сентиментальний покров і звела їх до чисто грошових відносин.

Буржуазія викрила, як властивий середньовіччю прояв грубої сили, що ним так захоплювалася реакція, знаходив собі відповідне доповнення в непробудному ледарстві. Тільки вона вперше показала, що може зробити людська діяльність. Вона створила чудеса, що далеко перевищують єгипетські піраміди, римські водогони і готичні собори; вона провела походи, які далеко лишають позаду себе переселення народів¹ і хрестові походи².

Буржуазія не може існувати, не революціонізуючи постійно знаряддя виробництва, отже й виробничі відносини, отже й усі суспільні відносини. Навпаки, незмінне збереження старого способу виробництва було першою умовою існування всіх попередніх промислових класів. Безперестанна революція виробництва, безперервне потрясіння всіх суспільних відносин, вічна непевність і рух відрізняють буржуазну епоху від усіх попередніх. Всі застигли, заіржавілі відносини з їх світою з давніх-давен шанованих уявлень і поглядів руйнуються, всі новоутворені старіють ще до того, як встигнуть закріпитися. Все станове і застигле випарюється, все святе

¹ «Переселення народів» відбувалося в Європі в IV—VI століттях нашого літочислення. В цей час мали місце масові пересування різних народностей, що охопили й територію Римської імперії. Енгельс дає характеристику цієї революції в розд. VII і VIII своєї книги «Походження сім'ї, приватної власності і держави». *Ред.*

² *Хрестові походи* — великі воєнно-розбійницькі експедиції XI—XIII віків на Близький Схід, що організовувались під керівництвом римської церкви під приводом «визволення» святої землі (Палестини). В походах брали участь різні класи феодалного суспільства, які шукали: феодали — нових маєтків, торговці — ринків, обезземелені селяни — землі. Хрестоносці були кінець-кінцем відтіснені з завойованих ними земель в Європу. *Ред.*

оскверняється, і люди, нарешті, змушені подивитись тверезими очима на своє життєве становище, на свої взаємні відносини.

Потреба в чимраз ширшому збуті для своїх продуктів жене буржуазію по всій земній кулі. Скрізь мусить вона загніздитися, скрізь оселитися, скрізь встановити зв'язки.

Експлуатацією світового ринку буржуазія зробила виробництво і споживання всіх країн космополітичним. На превеликий жаль реакціонерів, вона вирвала спід ніг промисловості національний ґрунт. Прадавні національні галузі промисловості були знищені і знищуються день-у-день. Їх витісняють нові галузі промисловості, запровадження яких стає питанням життя для всіх цивілізованих націй, галузі промисловості, які переробляють уже не місцеву сировину, а сировину, що походить з найдалших країв, і фабрики яких споживаються не тільки в самій даній країні, але разом з тим і в усіх частинах світу. Замість старих потреб, що задовольнялися місцевими виробами, з'являються нові, для задоволення яких потрібні продукти найвіддаленіших країн і кліматів. Замість старої місцевої і національної самодостатності й замкнутості з'являються всебічний зв'язок, всебічна залежність народів один від одного. І це має місце як у матеріальному виробництві, так і в інтелектуальному. Продукти розумової діяльності окремих народів стають спільним надбанням. Національна односторонність і обмеженість стають все більш і більш неможливими, і з багатьох національних і місцевих літератур утворюється одна світова література.

Буржуазія завдяки швидкому поліпшенню всіх знарядь виробництва, завдяки безмежно полегшеним засобам сполучення втягає в цивілізацію всі, навіть найбільш варварські, нації. Дешеві ціни її товарів являють собою ту важку артилерію, якою вона вцентрує всі китайські мури, якою вона примушує до капітуляції найупертішу ненависть варварів до чужоземців. Вона примушує всі нації засвоїти буржуазний спосіб виробництва, якщо вони не хочуть загинути; вона примушує їх заводити у себе самих так звану цивілізацію, тобто ставати буржуа. Одним словом, вона створює собі світ за своїм образом і подобою.

Буржуазія підкорила село пануванню міста. Вона створила величезні міста, вона в великій мірі збільшила число міського населення порівняно з сільським і таким чином вирвала значну частину населення з ідіотизму сільського життя. Подібно до того, як вона зробила село залежним від міста, вона зробила варварські й напівварварські країни залежними від цивілізованих, селянські народи — від буржуазних народів, Схід — від Заходу.

Буржуазія все більше й більше знищує роздроблення засобів виробництва, володіння й населення. Вона скупчила населення, централізувала засоби виробництва і зосередила власність у небагатьох руках. Необхідним наслідком цього була політична

централізація. Незалежні, ледве зв'язані між собою провінції, з різними інтересами, законами, урядами й митами, були з'єднані в одну націю, один уряд, один закон, один національний класовий інтерес, один митний кордон.

Менше ніж за сто років свого класового панування буржуазія створила численніші і колосальніші продуктивні сили, ніж усі минулі покоління разом. Підкорення сил природи, запровадження машин, застосування хімії в промисловості й землеробстві, пароплаводство, залізниці, електричні телеграфи, перетворення цілих частин світу в продуктивні, пристосування річок для судноплавства, цілі ніби спід землі викликані маси населення, — яке з попередніх століть передчувало, що в надрах суспільної праці дримали такі продуктивні сили?

Ми бачили, однак, що засоби виробництва і зносин, на основі яких утворилася буржуазія, були створені в феодальному суспільстві. На певному ступені розвитку цих засобів виробництва і зносин ті умови, в яких відбувалися виробництво і обмін феодального суспільства, феодальна організація землеробства й мануфактури, одним словом — феодальні майнові відносини, вже більше не відповідали розвиненим продуктивним силам. Вони гальмували виробництво, замість сприяти йому. Вони теж перетворилися в численні окови. Необхідно було розбити їх, і вони були розбиті.

Їх місце зайняла вільна конкуренція з відповідним їй суспільним і політичним ладом, з економічним і політичним пануванням буржуазного класу.

На наших очах відбувається подібний рух. Буржуазні умови виробництва і зносин, буржуазні майнові відносини, сучасне буржуазне суспільство, що наче чарами створило такі потужні засоби виробництва й зносин, схоже на чарівника, який уже не може справитись з тими підземними силами, які він викликав своїми заклинаннями. Вже кілька десятиріч історія промисловості й торгівлі є лише історія збурення сучасних продуктивних сил проти сучасних виробничих відносин, проти майнових відносин, які є умовами існування буржуазії та її панування. Досить назвати торговельні кризи, які, періодично повертаючись, дедалі грізніше ставлять під запитання існування всього буржуазного суспільства. Під час торговельних криз регулярно знищується велика частина не тільки виготовлених продуктів, але й створених уже продуктивних сил. Під час криз вибухає соціальна епідемія, яка всім попереднім епохам здавалася б безглуздя — епідемія перепродукції. Суспільство раптом опиняється відкинутим в одну мить назад у стан варварства, наче голод, загальна нищівна війна відрізали його від усіх засобів існування; промисловість, торгівля здаються знищеними, — і чому? Тому, що суспільство надто цивілізоване, у нього надто багато засобів існування, надто багато промисловості, надто багато торгівлі.

Продуктивні сили, які є в його розпорядженні, не служать більше розвитку буржуазної цивілізації і буржуазних майнових відносин; навпаки, вони стали надто могутніми для цих відносин, вони ними гальмуються; і як тільки вони перемагають це гальмо, вони розладжують усе буржуазне суспільство, загрожують існуванню буржуазної власності. Буржуазні відносини стали занадто вузькими, щоб вмістити створене ними багатство. — Чим буржуазія перемагає кризи? З одного боку, вимушеним знищенням маси продуктивних сил; з другого боку, завоюванням нових ринків і ґрунтовнішою експлуатацією старих ринків. Отже чим? Тим, що вона готує всебічніші й могутніші кризи і зменшує засоби запобігання кризам.

Та зброя, якою буржуазія повалила феодалізм, спрямовується тепер проти самої буржуазії.

Але буржуазія не тільки викувала зброю, яка несе їй смерть; вона породила також і тих людей, які боротимуться цією зброєю — сучасних робітників, *пролетарів*.

В тій самій мірі, в якій розвивається буржуазія, тобто капітал, — в тій самій мірі розвивається і пролетаріат, клас сучасних робітників, які тільки доти можуть існувати, поки знаходять роботу, а знаходять вони її лише доти, поки їх праця збільшує капітал. Ці робітники, які мусять продавати себе поштучно, є товар, як і всякий інший предмет торгівлі, а тому вони в однаковій мірі зазнають усіх мінливостей конкуренції, всіх коливань ринку.

В наслідок поширення машин і поділу праці праця пролетарів втратила всякий самостійний характер, а тим самим і всяку принадність для робітника. Він стає простим додатком до машини, від якого вимагають тільки найпростіших, найодноманітніших, найлегших до вивчення операцій. Тому витрати, які спричиняє робітник, обмежуються майже тільки засобами існування, яких він потребує для свого утримання і для продовження свого роду. Але ціна всякого товару, отже й праці¹, дорівнює витратам його виробництва. Тому в тій самій мірі, в якій зростає неприємність праці, зменшується заробітна плата. Навіть більше: в тій самій мірі, в якій зростають застосування машин і поділ праці, — в тій самій мірі зростає і маса праці, чи то в наслідок збільшення робочих годин, чи в наслідок збільшення роботи, якої вимагають за даний час, прискореного ходу машин і т. д.

Сучасна промисловість перетворила маленьку майстерню патріархального майстра у велику фабрику промислового капіталіста. Маса робітників, скупчені на фабриці, організовуються по-солдатському, їх ставлять, як рядових солдатів промислової армії, під нагляд цілої ієрархії унтерофіцерів та офіцерів. Вони раби не тільки

¹ Згодом Маркс, коли він розробив свою теорію додаткової вартості, вніс поправку: замість «ціна праці» він став говорити «ціна робочої сили». Див. роз'яснення цього в передмові Енгельса до праці Маркса «Найма на праця і капітал». *Ред.*

буржуазного класу, буржуазної держави, — їх щодня і щогодини поневолює машина, наглядач і передусім сам окремий буржуа-фабрикант. Ця деспотія тим дріб'язковіша, ненависніша, тим більше викликає озлоблення, чим одвертіше вона проголошує своєю кінцевою метою наживу.

Чим менше вмілості і сили вимагає ручна праця, тобто чим більше розвивається сучасна промисловість, тим більше праця чоловіків витісняється працею жінок і дітей. Відміни статі й віку не мають уже щодо робітничого класу ніякого суспільного значення. Існують тільки знаряддя праці, які, залежно від віку й статі, викликають різні витрати.

Коли експлуатація робітника фабрикантом закінчена настільки, що робітник одержує готівкою свою заробітну плату, тоді на нього накладаються інші частини буржуазії: домовласник, крамар, лихвар і т. д.

Дотеперішні дрібні середні стани, дрібні промисловці, купці і рантьє¹, ремісники й селяни, — всі ці класи опускаються в лави пролетаріату, почасти тому, що їхній невеликий капітал недостатній для ведення великого промислового підприємства і не витримує конкуренції з більшими капіталістами, почасти тому, що їх вмілість знецінюється новими способами виробництва. Так рекрутується пролетаріат з усіх класів населення.

Пролетаріат проходить різні ступені розвитку. Його боротьба проти буржуазії починається разом з його існуванням.

Спочатку борються окремі робітники, потім робітники однієї фабрики, потім робітники однієї галузі праці в одній місцевості проти окремого буржуа, який їх безпосередньо експлуатує. Вони спрямовують свої атаки не тільки проти буржуазних виробничих відносин; вони спрямовують їх і проти самих знарядь виробництва; вони знищують конкуруючі чужоземні товари, вони розбивають машини, вони підпалюють фабрики, вони намагаються шляхом боротьби знову повернути собі зникле становище середньовічного робітника.

На цьому ступені робітники становлять розпорошену по всій країні і роздроблену конкуренцією масу. Згуртованість робітників у значніші маси ще не є наслідком їх власного об'єднання, а наслідком об'єднання буржуазії, яка для досягнення своїх власних політичних цілей мусить, і поки ще може, приводити в рух увесь пролетаріат. На цьому ступені пролетарі борються, отже, не проти своїх ворогів, а проти ворогів своїх ворогів — проти решток абсолютної монархії, проти землевласників, непромислових буржуа, дрібних буржуа. Таким

¹ Під рантьє розуміється власник (в даному разі дрібний), що живе з доходу (процентів) від свого капіталу, затраченого ним на цінні папери, напр., на облігації внутрішніх і зовнішніх державних позик або акції промислових підприємств. *Ред.*

чином увесь історичний рух зосереджується в руках буржуазії; кожна здобута при таких умовах перемога є перемогою буржуазії.

Але з розвитком промисловості пролетаріат не тільки зростає в числі; він скупчується в більші маси, сила його зростає, і він більше відчуває її. Інтереси пролетаріату, його життєве становище дедалі більше вирівнюються в міру того, як машини все більше й більше стирають відмінності в умовах праці і майже повсюди збивають заробітну плату до однаково низького рівня. Ростуща конкуренція буржуа між собою і торговельні кризи, що виникають з цього, роблять заробітну плату робітників дедалі хиткішою; невпинне поліпшення машин, що розвивається дедалі швидше, робить усе життєве становище робітників дедалі більш непевним; колізії між окремим робітником і окремим буржуа дедалі більше набувають характеру колізій між двома класами. Робітники починають з того, що утворюють коаліції проти буржуа; вони об'єднуються для обстоювання своєї заробітної плати. Вони засновують навіть тривалі асоціації, щоб забезпечити себе харчем на випадок можливих заворушень. Місцями боротьба вибухає у повстання.

Час від часу робітники перемагають, але перемога ця лише минуща. Дійсним результатом їх боротьби є не безпосередній успіх, а об'єднання робітників, яке дедалі більше поширюється. Йому сприяють ростущі засоби сполучення, які створюються великою промисловістю і які зв'язують між собою робітників різних місцевостей. Але цього тільки зв'язку і треба для того, щоб ці численні місцеві битви, скрізь однакового характеру, централізувати в національну, в класову боротьбу. А всяка класова боротьба є боротьба політична. І об'єднання, для якого городянам середньовіччя з їх путівцями потрібні були століття, сучасні пролетарі здійснюють завдяки залізницям протягом небагатьох років.

Ця організація пролетарів у клас і тим самим у політичну партію щохвилини знову руйнується конкуренцією між самими робітниками. Але вона постійно знову виникає, сильніша, міцніша, могутніша. Вона примушує визнати окремі інтереси робітників в законодавчому порядку, використовуючи розколи серед буржуазії. Так було з білем про десятигодинний робочий день в Англії.

Колізії в старому суспільстві взагалі в багатьох відношеннях сприяють процесові розвитку пролетаріату. Буржуазія перебуває в постійній боротьбі: спочатку проти аристократії, пізніше проти тих частин самої буржуазії, інтересам яких суперечить розвиток промисловості, і завжди проти буржуазії всіх чужих країн. В усіх цих битвах вона змушена апелювати до пролетаріату, вдаватися до нього по допомогу і таким чином втягати його в політичний рух. Отже, буржуазія сама передає пролетаріатові елементи своєї власної освіти, тобто зброю проти самої себе.

Далі, як ми бачили, розвиток промисловості скидає цілі верстви пануючого класу в лави пролетаріату або, принаймні, загрожує умовам їх життя. Вони теж передають пролетаріатові масу елементів освіти.

Нарешті, в ті періоди, коли класова боротьба наближається до розв'язки, процес розкладу всередині пануючого класу, всередині всього старого суспільства набирає такого бурхливого, такого різкого характеру, що невелика частина пануючого класу зрікається його і пристає до революційного класу, до того класу, який несе в своїх руках майбутнє. Отже, так само як раніше частина дворянства переходила до буржуазії, — так тепер частина буржуазії переходить до пролетаріату, особливо частина буржуа-ідеологів, які піднесли до теоретичного розуміння всього історичного руху.

З усіх класів, які нині протистоять буржуазії, один тільки пролетаріат є дійсно революційний клас. Всі інші класи занепадають і гинуть з розвитком великої промисловості, а пролетаріат є її власний продукт.

Середні стани — дрібний промисловець, дрібний купець, ремісник, селянин, — всі вони борються проти буржуазії, щоб урятувати від загибелі своє існування як середніх станів. Отже, вони не революційні, а консервативні. Навіть більше: вони реакційні, вони намагаються повернути назад колесо історії. Якщо вони й бувають революційними, то лиш остільки, оскільки має статися їх перехід у лави пролетаріату, оскільки вони боронять не свої теперішні, а свої майбутні інтереси, оскільки вони покидають свою власну точку зору, щоб стати на точку зору пролетаріату.

Люмпенпролетаріат¹, цей пасивний продукт гниття найнижчих верств старого суспільства, місцями втягається пролетарською революцією в рух, але за всім своїм життєвим становищем він з більшою охотою продаватиме себе для реакційних інтриг.

Життєві умови старого суспільства вже знищені в життєвих умовах пролетаріату. Пролетар не має власності; його відносини до жінки й дітей вже не мають нічого спільного з буржуазними сімейними відносинами»; сучасна промислова праця, сучасне поневолення в ярмі капіталу, однакове як в Англії, так і у Франції, як в Америці, так і в Німеччині, стерло з нього всякий національний характер. Закони, мораль, релігія — все це для нього не більше, як буржуазні передсуди, за кожним з яких ховаються певні буржуазні інтереси.

Всі попередні класи, що завойовували собі панування, намагалися забезпечити своє вже здобуте життєве становище, підпорядковуючи все суспільство умовам своєї наживи. Пролетарі можуть завоювати собі суспільні продуктивні сили, лише знищивши свій власний дотеперішній спосіб привласнення, а тим самим і весь дотеперішній

¹ Буквально — злиденний, босяцький пролетаріат. (Примітка ред. рос. вид. ІМЕЛ.)

спосіб привласнення в цілому. У пролетарів нема нічого свого, що їм треба було б забезпечувати; вони повинні зруйнувати всі дотеперішні приватні забезпечення і приватні страхування.

Всі дотеперішні рухи були рухами меншостей або в інтересах меншостей. Пролетарський рух є самостійний рух величезної більшості в інтересах величезної більшості. Пролетаріат, найнижча верства теперішнього суспільства, не може піднятися, не може випрямитись без того, щоб не висадити в повітря всю надбудову з тих верств, що становлять офіційне суспільство.

Коли й не за змістом, то за формою боротьба пролетаріату проти буржуазії є насамперед боротьба національна. Пролетаріат кожної країни мусить, звичайно, насамперед покінчити з своєю власною буржуазією.

Малюючи найзагальніші фази розвитку пролетаріату, ми простежили більш чи менш приховану громадянську війну всередині існуючого суспільства аж до того пункту, коли вона вибухає як відкрита революція, і пролетаріат шляхом насильного повалення буржуазії встановлює своє панування. Всі дотеперішні суспільства ґрунтувалися, як ми бачили, на протилежності гноблячих і гноблених класів. Але для того, щоб можна було гнобити якийсь клас, необхідно забезпечити йому умови, при яких він міг би, принаймні, порабському животіти. Кріпак у стані кріпацтва вибився в члени комуни, так само як дрібний міщанин під ярмом феодалістичного абсолютизму вибився в буржуа. А сучасний робітник, замість того щоб підноситися разом з прогресом промисловості, опускається все нижче і нижче умов існування свого власного класу. Робітник стає паупером, і пауперизм розвивається ще швидше, ніж населення й багатство. Звідси ясно видно, що буржуазія нездатна лишатися далі пануючим класом суспільства і накидати суспільству умови існування свого класу як регулюючий закон. Вона нездатна панувати, бо нездатна забезпечити своєму рабові існування навіть у межах його рабства, бо вона змушена дати йому опуститися до такого становища, коли мусить харчувати його, замість того щоб харчуватися його коштом. Суспільство не може вже більше жити під її владою, тобто її життя більше вже несполучне з суспільством.

Основною умовою існування й панування буржуазного класу є нагромадження багатства в руках приватних осіб, утворення й збільшення капіталу; умовою існування капіталу є наймана праця. Наймана праця ґрунтується виключно на конкуренції робітників між собою. Прогрес промисловості, мимовільним носієм якого, нездатним йому опиратись, є буржуазія, ставить на місце ізоляції робітників в наслідок конкуренції революційне об'єднання їх шляхом асоціації. Отже, з розвитком великої промисловості спід ніг буржуазії вибивається сама основа, на якій вона продукує і привласнює собі

продукти. Вона продукує передусім своїх власних могильників, її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі.

II ПРОЛЕТАРІ І КОМУНІСТИ

В якому відношенні стоять комуністи до пролетарів взагалі?

Комуністи не є якась особлива партія, що протиставить себе іншим робітничим партіям.

У них нема ніяких інтересів, окремих від інтересів усього пролетаріату.

Вони не виставляють ніяких особливих принципів, за якими вони хотіли б надавати форми пролетарському рухові.

Комуністи відрізняються від усіх інших пролетарських партій лише тим, що, з одного боку, в боротьбі пролетарів різних націй вони виділяють і обстоюють спільні, незалежні від національності інтереси всього пролетаріату; з другого боку, тим, що на різних ступенях розвитку, які проходить боротьба між пролетаріатом і буржуазією, вони завжди є представниками інтересів руху в цілому.

Отже, на ділі комуністи є найрішучіша частина робітничих партій усіх країн, частина, яка завжди спонукає до дальшого руху вперед усі інші; в теоретичному відношенні вони мають перед рештою маси пролетаріату ту перевагу, що розуміють умови, хід і загальні результати пролетарського руху.

Найближча мета комуністів є та сама, що й усіх інших пролетарських партій: перетворення пролетаріату в клас, повалення панування буржуазії, завоювання пролетаріатом політичної влади¹.

Теоретичні положення комуністів аж ніяк не ґрунтуються на ідеях, на принципах, вигаданих або відкритих тим чи іншим обновителем світу.

Вони є тільки загальним виразом фактичних відносин існуючої класової боротьби, історичного руху, що відбувається перед нашими очима. Знищення дотеперішніх майнових відносин не є чимось властивим виключно комунізмові.

Всі майнові відносини зазнавали постійної історичної заміни, постійних історичних змін.

Французька революція, напр., знищила феодальну власність на користь буржуазної².

Те, чим відзначається комунізм, є не знищення власності взагалі, а знищення буржуазної власності.

Але сучасна буржуазна приватна власність є останній і найдосконаліший вираз такого виробництва і привласнення

¹ Як розумів Маркс завоювання політичної влади — див. нижче «Маніфест Комуністичної партії». Ред.

² Мова йде про Велику Французьку революцію (1789—1794 рр.), що зруйнувала абсолютну монархію і панування дворян у Франції. Ред.

продуктів, яке ґрунтується на класових суперечностях, на експлуатації одних другими.

В цьому розумінні комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності.

Нам, комуністам, закидали, ніби ми хочемо знищити особисто надбану, своєю працею здобуту власність; ту власність, яка становить основу всякої особистої свободи, діяльності й самостійності.

Своєю працею здобута, надбана, зароблена власність? Чи говорите ви про дрібнопоміщанську, дрібноселянську власність, яка передувала власності буржуазній? Нам нема чого її знищувати, розвиток промисловості знищив її і щодня її знищує.

Чи, може, ви говорите про сучасну буржуазну приватну власність?

Але хіба наймана праця, праця пролетаря, створює йому власність? Аж ніяк. Вона створює капітал, тобто ту власність, яка експлуатує найману працю, власність, яка може збільшуватись тільки при тій умові, що вона породжує нову найману працю, щоб знову її експлуатувати. Власність у її нинішній формі рухається в протилежності між капіталом і найманою працею. Розгляньмо обидві сторони цієї протилежності.

Бути капіталістом — значить займати в виробництві не тільки чисто особисте, але й суспільне становище.

Капітал є колективний продукт і може бути приведений у рух тільки спільною діяльністю багатьох членів суспільства, — в кінцевому рахунку тільки спільною діяльністю всіх членів суспільства.

Отже, капітал є не особиста, а суспільна сила.

Тому, якщо капітал буде перетворений у колективну, належну всім членам суспільства власність, то це не буде перетворенням особистої власності в суспільну. Зміниться лише суспільний характер власності. Вона втратить свій класовий характер.

Перейдімо до найманої праці.

Пересічна ціна найманої праці є мінімум заробітної плати, тобто сума засобів існування, необхідних для того, щоб зберегти життя робітника як робітника. Отже, того, що найманий робітник привласнює собі своєю діяльністю, вистачає лише на те, щоб репродукувати його голе життя. Ми зовсім не хочемо знищити це особисте привласнення продуктів праці, яке служить для відтворення безпосереднього життя, привласнення, що не залишає ніякого чистого доходу, який міг би дати власть над чужою працею. Ми хочемо тільки знищити злиденний характер цього привласнення, при якому робітник живе лише для того, щоб збільшувати капітал, живе лиш остільки, оскільки цього вимагають інтереси пануючого класу.

В буржуазному суспільстві жива праця є лише засіб для того, щоб збільшувати нагромаджену працю. В комуністичному суспільстві нагромаджена праця є лише засіб для того, щоб розширювати, збагачувати, полегшувати життєвий процес робітників.

Отже, в буржуазному суспільстві минуле панує над сучасним, а в комуністичному — сучасне над минулим. В буржуазному суспільстві капітал має самостійність і індивідуальність, тоді як трудящий індивід несамотійний і позбавлений індивідуальності.

І знищення цих відносин буржуазія називає знищенням особистості й свободи! І вона має рацію. Справді, мова йде про знищення буржуазної особистості, самостійності й свободи.

Під свободою в межах теперішніх буржуазних виробничих відносин розуміють свободу торгівлі, свободу купівлі й продажу.

Але якщо зникає гендлярство, то зникає і вільне гендлярство. Фрази про вільне гендлярство, як і всі інші пишномовні фрази нашої буржуазії про свободу, взагалі мають якийсь сенс тільки у відношенні до невіЛЬНОГО гендлярства, до поневоленого середньовічного городянина, а не у відношенні до комуністичного знищення гендлярства, буржуазних виробничих відносин і самої буржуазії.

Ви обурюєтесь з того, що ми хочемо знищити приватну власність. Але у вашому сучасному суспільстві приватна власність знищена для дев'яти десятих його членів; вона існує якраз тому, що для дев'яти десятих вона не існує. Отже, ви закидаєте нам, що ми хочемо знищити таку власність, яка передбачає як необхідну умову відсутність власності у величезній більшості суспільства.

Одним словом, ви закидаєте нам, що ми хочемо знищити вашу власність. Дійсно, ми цього хочемо.

З того моменту, коли праця вже більше не може бути перетворена в капітал, гроші, земельну ренту¹, коротко кажучи — в суспільну силу, яка може бути монополізована, тобто з того моменту, коли особиста власність не може вже більше перетворюватись у буржуазну, — з цього моменту, заявляєте ви, особа скасована.

Отже, ви признаєтесь, що під особою ви розумієте не кого іншого, як буржуа, буржуазного власника. А ця особа справді повинна бути скасована.

Комунізм ні в кого не віднімає власті привласнювати собі суспільні продукти, він віднімає тільки власть поневолювати собі за допомогою цього привласнення чужу працю.

Нам закидали, що із знищенням приватної власності припиниться, мовляв, всяка діяльність і вкорениться загальне ледарство.

В такому разі буржуазне суспільство давно мусило б загинути від ледарства; бо ті, що в ньому працюють, нічого не набувають, а ті, що в ньому набувають, не працюють. Всі ці побоювання зводяться до тавтології, що немає вже найманої праці, раз уже немає капіталу.

Всі закиди, які спрямовуються проти комуністичного способу привласнення і способу виробництва матеріальних продуктів,

¹ Та частина створюваної працею робітників додаткової вартості, отже й доходів експлуататорів, яка у вигляді орендної плати або у вигляді додаткового доходу йде власникові землі. *Ред.*

поширюються так само на привласнення й вироблення продуктів розумової праці. Подібно до того, як припинення класової власності є для буржуа припиненням самого виробництва, так і припинення класової освіти він ототожнює з припиненням освіти взагалі.

Та освіта, про втрату якої він жаліє, є для величезної більшості перетворенням у машину.

Але не сперечайтесь з нами, оцінюючи знищення буржуазної власності з точки зору ваших буржуазних уявлень про свободу, освіту, право і т. д. Ваші ідеї самі є продукт буржуазних виробничих і майнових відносин, так само як ваше право є лише підвищена в закон воля вашого класу, воля, зміст якої визначений матеріальними умовами життя вашого класу.

Небезстороннє уявлення, завдяки якому ви перетворюєте ваші виробничі і майнові відносини з відносин історичних, в ході розвитку виробництва минаючих, у вічні закони природи й розуму, — це уявлення ви поділяєте з усіма загиблими панівними класами. Те, що ви розумієте, коли мова йде про античну¹ власність, те, що ви розумієте, коли мова йде про феодальну власність, ви не можете вже зрозуміти, коли мова йде про власність буржуазну.

Скасування сім'ї! Навіть крайні радикали обурюються проти цього ганебного наміру комуністів.

На чому основана сучасна, буржуазна сім'я? На капіталі, на приватній наживі. В цілком розвиненому вигляді вона існує тільки для буржуазії; але вона знаходить своє доповнення у вимушеній безсімейності пролетарів і в публічній проституції.

Буржуазна сім'я природно відпадає разом з відпадинням цього її доповнення; і те, і друге зникає разом із зникненням капіталу.

Ви закидаєте нам, що ми хочемо знищити експлуатацію дітей їх батьками? В цьому злочині ми признаємось.

Але ми знищуємо, кажете ви, найніжніші відносини, ставлячи на місце домашнього виховання суспільне.

А хіба й ваше виховання не визначається суспільством? Хіба воно не визначається суспільними відносинами, в яких ви виховуєте, не визначається безпосереднім чи посереднім втручанням суспільства через школу і т. д.? Комуністи не вигадують впливу суспільства на виховання; вони тільки міняють його характер, вони викидають виховання спід впливу пануючого класу.

Буржуазні балачки про сім'ю і виховання, про ніжні відносини між батьками й дітьми стають тим огиднішими, чим більше в наслідок великої промисловості розриваються для пролетарів усі сімейні зв'язки і діти перетворюються в прості предмети торгівлі і в знаряддя праці.

¹ Власність стародавнього рабовласницького світу (Греція, Рим), основана на експлуатації рабської праці. Ред.

Але ви, комуністи, хочете запровадити спільність жінок, — кричить нам хором уся буржуазія.

Буржуа дивиться на свою дружину як на просте знаряддя виробництва. Він чує, що знаряддя виробництва мають використовуватися спільно, і, звичайно, не може собі уявити нічого іншого, як те, що ця сама доля — бути спільними — спіткає і жінок.

Він і не підозріває, що мова йде саме про те, щоб скасувати становище жінок як простих знарядь виробництва.

Зрештою, немає нічого смішнішого, як високоморальний жах наших буржуа з приводу нібито офіційної спільності жінок у комуністів. Комуністам нема чого заводити спільність жінок, вона майже завжди існувала.

Наші буржуа, не задовольняючись тим, що мають у своєму розпорядженні жінок і дочок своїх робітників, не кажучи вже про офіційну проституцію, знаходять головну втіху в тому, щоб спокушати своїх шлюбних жінок один у одного.

Буржуазний шлюб є в дійсності спільність шлюбних жінок. Комуністам можна було б закинути хіба тільки те, що вони хочуть запровадити замість лицемірно прихованої офіційної, відкритої спільності жінок. Зрештою, само собою зрозуміло, що із знищенням теперішніх виробничих відносин зникне також і спільність жінок, що випливає з них, тобто офіційна і неофіційна проституція.

Далі комуністам закидають, ніби вони хочуть скасувати батьківщину, національність.

Робітники не мають батьківщини. В них не можна відняти того, чого в них немає. Тому що пролетаріат насамперед мусить завоювати собі політичне панування, підвищитися до становища національного класу, сам сконституюватись як нація, він сам поки ще національний, хоч і зовсім не в буржуазному розумінні.

Національна відособленість і протилежності народів зникають все більше й більше вже з розвитком буржуазії, свободою торгівлі, світовим ринком, одноманітністю промислового виробництва і відповідних до нього життєвих умов.

Панування пролетаріату ще більше прискорить їх зникнення. Об'єднана діяльність, принаймні цивілізованих країн, є одна з перших умов його визволення.

В тій мірі, в якій буде знищена експлуатація одного індивіда другим, буде знищена і експлуатація однієї нації другою.

Разом із протилежністю класів всередині нації відпаде і вороже ставлення націй одної до одної.

Обвинувачення проти комунізму, які висуваються з релігійних, філософських і взагалі ідеологічних точок зору, не заслуговують докладного розгляду.

Чи потрібна глибока прозорливість, щоб зрозуміти, що разом із життєвими умовами людей, з їх суспільними відносинами, з їх

суспільним буттям змінюються також і їх уявлення, погляди й поняття, одним словом — і їх свідомість?

Що ж інше доводить історія ідей, як не те, що розумове виробництво перетворюється разом з матеріальним? Пануючими ідеями будьякого часу завжди були тільки ідеї пануючого класу.

Говорять про ідеї, які революціонізують все суспільство; цим висловлюють лише той факт, що всередині старого суспільства утворились елементи нового, що рука в руку з розкладом старих життєвих умов іде й розклад старих ідей.

Коли стародавній світ ішов до загибелі, стародавні релігії були переможені християнською релігією. Коли християнські ідеї в XVIII столітті були переможені просвітними ідеями, феодальне суспільство вело свою смертельну боротьбу з революційною тоді буржуазією. Ідеї свободи совісті й релігії виражали лише панування вільної конкуренції в сфері совісті.

«Але», скажуть нам, «релігійні, моральні, філософські, політичні, правові ідеї і т. д. звичайно, змінювалися в ході історичного розвитку. Релігія, мораль, філософія, політика, право завжди зберігались у цій зміні.

До того ж, існують вічні істини, як от свобода, справедливість і т. д., спільні всім становищам суспільства. А комунізм скасовує вічні істини, він скасовує релігію, мораль, замість того щоб оновити їх; отже, він суперечить усьому попередньому історичному розвитку».

До чого зводиться це обвинувачення? Історія всього дотеперішнього суспільства рухалася в класових протилежностях, які в різні епохи по-різному складалися.

Але хоч би яких вони набирали форм, експлуатація однієї частини суспільства другою є факт, спільний усім минулим століттям. Тим то не дивно, що суспільна свідомість усіх століть, не зважаючи на всю різноманітність і відмінність, рухається в певних спільних формах, у формах свідомості, які цілком зникнуть лише з цілковитим зникненням протилежності класів.

Комуністична революція є найрадикальніший розрив з успадкованими від минулого майновими відносинами; не дивно, що в ході її розвитку відбувається найрадикальніший розрив з успадкованими від минулого ідеями.

Облишмо, однак, закиди буржуазії проти комунізму.

Ми вже бачили вище, що першим кроком у робітничій революції є перетворення¹ пролетаріату у пануючий клас, завоювання демократії².

¹ Буквально: підвищення — Erheben. Ред

² З приводу того, як розуміє Маркс у «Маніфесті» завоювання пролетаріатом влади, Ленін зауважує: «Держава, тобто організований і пануючий клас пролетаріат» — це й є диктатура пролетаріату» («Марксизм про державу», вид. ІМЕЛ, 1932 р., стор.46. Коли Маркс говорив про «завоювання демократії», він мав на увазі «пролетарську демократію» — диктатуру пролетаріату. Враховуючи досвід революції 1848 р., Маркс висунув замість колишніх лозунгів точніший лозунг —

Пролетаріат використає своє політичне панування для того, щоб крок за кроком вирвати у буржуазії весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто організованого в пануючий клас пролетаріату, і якомога швидше збільшити масу продуктивних сил.

Це може, звичайно, статися спочатку лише за допомогою деспотичних втручань у право власності і в буржуазні виробничі відносини, тобто за допомогою заходів, які економічно здаються недостатніми і неспроможними, але які в ході руху переростають самих себе і є неминучі як засіб для перевероту в усьому способі виробництва.

Ці заходи, звичайно, будуть в різних країнах різні.

Проте, в найбільш передових країнах можна буде майже повсюди вжити таких заходів¹:

1) Експропріація земельної власності і повернення земельної ренти на державні видатки.

2) Високий прогресивний податок.

3) Скасування права спадкування.

4) Конфіскація власності всіх емігрантів і бунтівників.

5) Централізація кредиту в руках держави за допомогою національного банку з державним капіталом і виключною монополією.

6) Централізація всього транспорту в руках держави.

7) Збільшення числа державних фабрик, знарядь виробництва, перетворення земель в орні і поліпшення їх якості за загальним планом.

8) Однакова обов'язковість праці для всіх, утворення промислових армій, особливо для землеробства.

9) З'єднання землеробства з промисловістю, сприяння поступінному усуненню протилежності між містом і селом.

10) Громадське і безплатне виховання всіх дітей. Усунення фабричної праці дітей в її нинішній формі. З'єднання виховання з матеріальним виробництвом і т. д. і т. д.

Коли в ході розвитку зникнуть класові відміни і все виробництво зосередиться в руках асоційованих індивідів, тоді суспільна влада втратить свій політичний характер. Політична влада у власному розумінні слова є організована сила одного класу для придушення

«диктатура пролетаріату». В брошурі «18 Брюмера Луї Бонапарта» Маркс говорить про те, що пролетаріат не може просто оволодіти машиною буржуазної держави, а повинен «розбити», «зламати» її. Далі, на основі досвіду Паризької Комуни (див. брошуру «Громадянська війна у Франції в 1871 р.») Маркс дає характеристику того державного апарату (держави типу Комуни), яким пролетаріат при своїй диктатурі замінить зруйнований ним гнобительський апарат буржуазної держави (див. про це Ленін — «Держава і революція», Твори, т. XXI). *Ред.*

¹ З приводу цих вимог, що були виставлені також і в «Принципах комунізму» Енгельса, товариш Сталін на XV партконференції в 1926 р., зіставивши їх з досягненнями нашої революції, вказав, що «дев'ять десятих цієї програми вже здійснено нашою революцією» (див. «Про опозицію». ГИЗ, 1928 р., стор.378). *Ред.*

другого. Якщо пролетаріат у боротьбі проти буржуазії неодмінно об'єднується в клас, якщо шляхом революції він перетворює себе в пануючий клас і як пануючий клас насильно знищує старі виробничі відносини, то разом з цими виробничими відносинами він знищує умови існування класової протилежності, класи взагалі, а тим самим і своє власне панування як класу.

Місце старого буржуазного суспільства з його класами та класовими протилежностями займає асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх.

III

СОЦІАЛІСТИЧНА І КОМУНІСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА¹

1. РЕАКЦІЙНИЙ СОЦІАЛІЗМ

А) ФЕОДАЛЬНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Французька і англійська аристократія за своїм історичним становищем була покликана до того, щоб писати памфлети проти сучасного буржуазного суспільства. У французькій Липневій революції 1830 року, в англійському рухові за парламентську реформу ненависний вискочка ще раз завдав їй, поразки². Про серйозну політичну боротьбу не могло більше бути й мови. Їй лишилася тільки літературна боротьба. Але й у сфері літератури стали вже неможливими старі фрази часів реставрації³. Щоб збудити симпатію, аристократія мусила вдавати, що вона вже не дбає про свої інтереси і формулює свій акт обвинувачення проти буржуазії тільки в інтересах експлуатованого робітничого класу. Таким чином, вона брала реванш тим, що могла співати пасквільних пісень проти свого нового владаря і шептати йому на вухо більш-менш зловісні пророкування.

Таким чином виник феодальний соціалізм — напівскарга, напівпасквіль, напіввідгук минулого, напівзагроза майбутнього, який часом влучав буржуазії в саме серце своїм їдким, дотепно-нищівним присудом, але який завжди справляв комічне враження своєю цілковитою неспроможністю зрозуміти хід сучасної історії.

Аристократія розмахувала жебрацькою торбою пролетаріату, мов прапором, щоб зібрати коло себе народ. Але щоразу, коли народ ішов слідом за нею, він помічав у неї на заду старі феодальні герби і розбігався з гучним і непочтивим реготом.

Найкраще розигрувала цю комедію частина французьких легітимістів⁴ і «Молода Англія»⁵.

¹ В цьому розділі «Комуністичного маніфесту» дано критику соціалістичних течій, які існували в 1847 р. і більшість яких на ділі приховувала за собою інтереси або прямо ворожих пролетаріатові класів (напр., поміщиків — феодальний соціалізм, капіталістів — буржуазний соціалізм), або розореного дрібного селянства і міської дрібної буржуазії (дрібнобуржуазний соціалізм). Відповідну характеристику «соціалістичних» течій і партій сучасної епохи імперіалізму дає програма Комуністичного Інтернаціоналу, прийнята його VI конгресом. *Ред.*

² Липнева революція у Франції скинула владу великих землевласників-аристократів (з Карлом X Бурбоном на чолі) і передала владу в руки великої фінансової буржуазії (липнева монархія на чолі з Луї-Філіппом Орлеаном). В Англії реформа виборчого права в парламент в 1832 р. означала перехід влади в руки великої і середньої торговельно-промислової буржуазії. *Ред.*

³ Мається на увазі не англійська реставрація 1660—1689 рр., а французька реставрація 1814—1830 рр. (*Примітка Енгельса до англійського видання «Комуністичного маніфесту» 1888 року.*)

⁴ *Легітимісти* (прихильники «законної» монархії Бурбонів) були партією дворян-землевласників. Видатними представниками тієї політики, про яку тут говориться, були Ламенне й Монталамбер. *Ред.*

⁵ «Молода Англія» — частина англійської консервативної партії, що виступила приблизно в 1842 р. Видатними представниками «Молодої Англії» були Дізраелі, Томас Карлейль та інші. *Ред.*

Якщо феодали доводять, що їх спосіб експлуатації був іншого роду, ніж буржуазна експлуатація, то вони забувають тільки, що вони експлуатували при зовсім інших і тепер уже пережитих обставинах і умовах. Якщо вони вказують, що за їх панування не існувало сучасного пролетаріату, то вони забувають тільки, що саме сучасна буржуазія була необхідним паростком їх суспільного ладу.

Зрештою, вони так мало приховують реакційний характер своєї критики, що їх головне обвинувачення проти буржуазії полягає саме в тому, що за її режиму розвинувся такий клас, який висадить у повітря весь старий суспільний лад.

Вони ще більше закидають буржуазії те, що вона породжує революційний пролетаріат, ніж те, що вона породжує пролетаріат взагалі.

Тому в політичній практиці вони беруть участь в усіх насильних заходах проти робітничого класу, а в буденному житті, всупереч усім своїм пишномовним балачкам, займаються тим, що підбирають золоті яблука¹ і по-шахрайському вимінюють вірність, любов, честь на овечу вовну, буряки та горілку².

Подібно до того, як піп завжди йшов рука в руку з феодалом, так і попівський соціалізм ішов з феодалським.

Нема нічого легшого, як надати християнському аскетизмові соціалістичного відтінку. Хіба християнство не ратувало також проти приватної власності, проти шлюбу, проти держави? Хіба воно не проповідувало замість цього добродійність і жебрацтво, безшлюбність і умертвіння плоті, монастирське життя і церкву? Християнський соціалізм, це — тільки свята вода, якою піп окроплює злобу аристократа.

Б) ДРІБНОБУРЖУАЗНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Феодална аристократія, це — не єдиний повалений буржуазією клас, життєві умови якого в сучасному буржуазному суспільстві гіршали й відмирили. Середньовічне дрібне міщанство і дрібне селянство були попередниками сучасної буржуазії. В менш розвинених у промисловому й комерційному відношенні країнах цей клас ще продовжує животіти поруч з буржуазією, що розвивається.

В тих країнах, де розвинулась сучасна цивілізація, утворилася нова дрібна буржуазія, яка хитається між пролетаріатом і буржуазією і завжди утворюється знову як доповнююча частина буржуазного суспільства, а конкуренція постійно скидає її членів в лави

¹ В англ. вид. додано: «які падають з дерева промисловості». Ред. укр. перекладу.

² Це стосується головним чином до Німеччини, де земельна аристократія та юнкерство обробляли більшу частину своїх маєтків через своїх управителів і де, крім того, вони є великими виробниками бурякового цукру і власниками спиртових заводів. Багатші англійські аристократи ще до цього не дійшли; але вони теж знають, як можна компенсувати спадаючу ренту, відступаючи своє ім'я засновникам більш чи менш сумнівних акційних товариств. (Примітка Енгельса до англійського видання «Комуністичного маніфесту» 1888 р.)

пролетаріату, і вони навіть бачать наближення того моменту, коли разом з розвитком великої промисловості вони цілком зникнуть як самостійна частина сучасного суспільства і будуть замінені в торгівлі, в мануфактурі, в землеробстві наглядачами і слугами.

В таких країнах, як Франція, де селянство становить далеко більше половини населення, було природно, що письменники, які виступали за пролетаріат проти буржуазії, у своїй критиці буржуазного режиму користувалися дрібнобуржуазною і дрібноселянською міркою і захищали робітників з точки зору дрібної буржуазії. Так утворився дрібнобуржуазний соціалізм. Сісмонді є главою цієї літератури не тільки для Франції, але й для Англії.

Цей соціалізм надзвичайно дотепно викривав суперечності в сучасних виробничих відносинах. Він викривав лицемірні прикраси економістів. Він незаперечно довів руйнуючий вплив машин і поділу праці, концентрацію капіталів і землеволодіння, перепродукцію, кризи, неминучу загибель дрібних буржуа і селян, злидні пролетаріату, анархію виробництва, кричущі нерівномірності в розподілі багатства, нищівну промислову війну між націями, розклад старих звичаїв, старих сімейних відносин, старих національностей.

Але за своїм позитивним змістом цей соціалізм хоче або відновити старі засоби виробництва і зносин, а разом з ними і старі майнові відносини і старе суспільство, або ж він хоче сучасні засоби виробництва і зносин насильно втиснути знову в рамки старих майнових відносин, які ними були вже зруйновані, мусили бути зруйновані. В обох випадках він одночасно і реакційний, і утопічний.

Цеховий лад у мануфактурі і патріархальне сільське господарство — ось його останнє слово.

У своєму дальшому розвитку цей напрям закінчився жалюгідним прохмелінням.

В) НІМЕЦЬКИЙ АБО «ІСТИННИЙ» СОЦІАЛІЗМ¹

Соціалістична і комуністична література Франції, яка виникла під гнітом пануючої буржуазії і є літературним виразом боротьби проти цього панування, була перенесена в Німеччину в такий час, коли буржуазія там якраз тільки що почала свою боротьбу проти феодалного абсолютизму.

Німецькі філософи, напівфілософи і белетристи жадібно вхопилися за цю літературу і забули тільки, що з перенесенням цих творів з Франції в Німеччину не були одночасно перенесені туди французькі умови життя. В німецьких умовах французька література втратила всяке безпосереднє практичне значення і набрала чисто літературного вигляду. Вона мусила здаватися розумуванням на

¹ Про німецьких «істинних» соціалістів див. також статтю Енгельса «До історії Союзу Комуністів». Ред.

дозвіллі про істинне суспільство, про здійснення людської сутності. Таким чином, вимоги першої французької революції мали для німецьких філософів XVIII століття сенс лише як вимоги «практичного розуму» взагалі, а виявлення волі революційної французької буржуазії в їх очах мали значення законів чистої волі, волі, якою вона мусить бути, істинно людської волі.

Вся робота німецьких літераторів полягала виключно в тому, щоб погодити нові французькі ідеї з своєю старою філософською совістю, або, скорше, в тому, щоб засвоїти з своєї філософської точки зору французькі ідеї.

Це засвоєння відбулося таким самим способом, яким взагалі засвоюють чужу мову — шляхом перекладу.

Відомо, що на рукописах, на яких були записані класичні твори стародавніх часів язичества, монахи писали безглузді життєписи католицьких святих. Німецькі літератори вчинили з нечестивою французькою літературою навпаки. Під французький оригінал вони підсовували свою філософську нісенітницю. Наприклад, замість французької критики грошових відносин вони писали: «відчуження людської сутності», замість французької критики буржуазної держави вони писали: «зняття панування категорії абстрактно-загального» і т. д.

Таку підміну розвитку думок французів цим своїм філософським фразерством вони охрестили «філософією дії», «істинним соціалізмом», «німецькою наукою соціалізму», «філософським обґрунтуванням соціалізму» і т. д.

Французька соціалістично-комуністична література була таким чином зовсім вихолощена. І тому що в руках німця вона перестала виражати боротьбу одного класу проти другого, то німець був певен, що він подолав «французьку односторонність», що він обстоює замість істинних потреб — потребу в істині, а замість інтересів пролетаріату — інтереси людської сутності, людини взагалі, людини, що не належить ні до якого класу і взагалі існує не в дійсності, а в небесних туманностях філософської фантазії.

Цей німецький соціалізм, який ставився до своїх незграбних шкільних вправ так серйозно і врочисто і так гучно сурмив про них, помалу втратив, однак, свою педантичну невинність.

Боротьба німецької, особливо пруської, буржуазії проти феодалів і абсолютного королівства, — одним словом, ліберальний рух, — ставала серйознішою.

«Істинному соціалізму» випала, таким чином, бажана нагода протипоставити політичному рухові соціалістичні вимоги, сипати традиційні анафеми проти лібералізму, проти представницької держави, проти буржуазної конкуренції, буржуазної свободи преси, буржуазного права, буржуазної свободи й рівності і проповідувати народній масі, що в цьому буржуазному рухові вона нічого не може

виграти, а навпаки, може все втратити. Німецький соціалізм вчасно забув, що французька критика, безглуздим відгуком якої він був, передбачала собою сучасне буржуазне суспільство з відповідними матеріальними умовами життя і відповідною політичною конституцією, якраз усі ті передумови, про завоювання яких тільки ще йшла мова в Німеччині.

Німецьким абсолютним урядам з їхньою світою попів, шкільних учителів, поміщиків і бюрократів він служив бажаним страховищем проти буржуазії, яка загрозливо йшла вгору.

Він становив солоденьке доповнення до жорстоких розправ за допомогою батога і рушничних куль, якими ці самі уряди придушували повстання німецьких робітників.

Якщо «істинний соціалізм», таким чином, ставав зброєю в руках урядів проти німецької буржуазії, то він також і безпосередньо представляв реакційні інтереси, інтереси німецького міщанства. В Німеччині справжню суспільну основу існуючого порядку речей становить дрібне міщанство, яке успадковане від XVI століття і відтоді постійно знову виникає в тій чи іншій формі.

Збереження його, це — збереження існуючого в Німеччині порядку речей. Від промислового і політичного панування буржуазії воно з страхом жде своєї вірної загибелі, з одного боку, в наслідок концентрації капіталу, з другого боку, в наслідок появи революційного пролетаріату. Йому здавалося, що «істинний соціалізм» одним пострілом убиває двох зайців. Він ширився як епідемія.

Виткане з спекулятивного павутиння, вишите вигадливими квітами красномовства, пройняте слізьми хворобливого розчулення, — це фантастичне покривало, яким німецькі соціалісти прикривали кілька своїх кістлявих «вічних істин», тільки збільшувало збут їхнього товару серед цієї публіки.

З свого боку, німецький соціалізм дедалі більше розумів своє покликання — бути пишномовним представником цього міщанства.

Він проголосив німецьку націю нормальною нацією і німецького міщанина нормальною людиною. Кожній його підлоті він надавав захищеного, вищого, соціалістичного сенсу, який перетворював її в її протилежність. Послідовний до кінця, він прямо виступив проти «груборуйнівного» напряму комунізму і оповістив, що в своїй величній безсторонності він стоїть вище всякої класової боротьби. За дуже небагатьма винятками все, що циркулює в Німеччині з ніби соціалістичних і комуністичних творів, належить до цієї брудної, знесилюючої літератури¹.

2. КОНСЕРВАТИВНИЙ АБО БУРЖУАЗНИЙ СОЦІАЛІЗМ

¹ Революційна буря 1848 р. змела весь цей огидний напрям і відібрала у його носіїв охоту спекулювати соціалізмом. Головним представником і класичним типом цього напряму є пан Карл Грюн. (*Примітка Енгельса до німецького видання 1890 р.*)

Частина буржуазії бажає вилікувати соціальні лиха для того, щоб забезпечити існування буржуазного суспільства.

Сюди належать економісти, філантропи, гуманісти, особи, що бажають поліпшити становище трудящих класів, організатори благодійності, захисники тварин, засновники спілок тверезості, закуткові реформатори найрізноманітніших видів. І цей буржуазний соціалізм опрацьовувався навіть у цілі системи.

Як приклад наведемо «Philosophie de la misère» [«Філософію злиднів»] Прудона.

Соціалістичні буржуа хочуть умов існування сучасного суспільства без боротьби і небезпек, що неминуче з них випливають. Вони хочуть сучасного суспільства, але без тих елементів, що його революціонізують і розкладають. Вони хочуть буржуазії без пролетаріату. Буржуазія, звичайно, уявляє собі той світ, в якому вона панує, як найкращий світ. Буржуазний соціалізм опрацьовує це втішене уявлення в більш-менш цільну систему. Закликаючи пролетаріат здійснити його систему і ввійти в новий Ієрусалім, він по суті вимагає тільки, щоб пролетаріат лишався в теперішньому суспільстві, але відкинув свої сповнені ненависті уявлення про нього.

Друга, менш систематична, зате більш практична форма цього соціалізму намагалася викликати в робітничого класу негативне ставлення до всякого революційного руху, доводячи, що йому може бути корисною не та чи інша політична зміна, а тільки зміна матеріальних умов життя, економічних відносин. Але під зміною матеріальних умов життя цей соціалізм розуміє аж ніяк не знищення буржуазних виробничих відносин, яке можна здійснити тільки революційним шляхом, а адміністративні поліпшення, які відбуваються на ґрунті цих виробничих відносин, які, отже, нічого не міняють у відносинах капіталу і найманої праці, в кращому ж разі — зменшують для буржуазії витрати її панування і спрощують її державне господарство.

Свого відповідного виразу буржуазний соціалізм досягає лише тоді, коли він стає простим ораторським зворотом.

Вільна торгівля! — в інтересах робітничого класу; охоронні мита! — в інтересах робітничого класу; в'язниці з одиночними камерами! — в інтересах робітничого класу; — ось останнє, єдине щире слово буржуазного соціалізму.

Соціалізм буржуазії полягає якраз у твердженні, що буржуа є буржуа — в інтересах робітничого класу.

3. КРИТИЧНО-УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ І КОМУНІЗМ

Ми не говоримо тут про ту літературу, яка в усіх великих сучасних революціях висловлювала вимоги пролетаріату (твори Бабефа і т. д.).

Перші спроби пролетаріату здійснити безпосередньо свої власні класові інтереси під час загального заворушення, в період повалення

феодалного суспільства, необхідно зазнавали краху в наслідок нерозвиненого стану самого пролетаріату, як і в наслідок недостачі матеріальних умов його визволення, які є якраз лише продуктом буржуазної епохи. Революційна література, яка супроводила ці перші рухи пролетаріату, своїм змістом неминуче реакційна. Вона проповідує загальний аскетизм і грубу зрівняльність.

Власне соціалістичні і комуністичні системи, системи Сен-Сімона, Фур'є, Оуена і т. д., виникають у перший, нерозвинений період боротьби між пролетаріатом і буржуазією, який ми змалювали вище (див. «Буржуазія і пролетаріат»).

Винахідники цих систем, правда, бачать протилежність класів, так само як і діяння руйнівних елементів у самому пануючому суспільстві. Але вони не бачать на стороні пролетаріату ніякої історичної самодіяльності, ніякого властивого йому політичного руху.

Тому що розвиток класового антагонізму йде рука в руку з розвитком промисловості, то вони так само не знаходять ще матеріальних умов для визволення пролетаріату і шукають якоїсь соціальної науки, соціальних законів для того, щоб створити ці умови.

На місце суспільної діяльності повинна стати їх особиста винахідницька діяльність, на місце історичних умов визволення — фантастичні умови, на місце організації пролетаріату в клас, яка відбувається поступінно — організація суспільства відповідно до їх власного винаходу. Прийдешня світова історія зводиться для них до пропаганди і практичного здійснення їх суспільних планів.

Правда, вони усвідомлюють, що в своїх планах вони боронять головним чином інтереси робітничого класу, як класу найбільш страждаючого. Тільки з цієї точки зору найбільш страждаючого класу і існує для них пролетаріат.

Але нерозвинена форма класової боротьби, а також їх власне становище в житті приводить до того, що вони вважають, ніби вони стоять далеко вище цього класового антагонізму. Вони хочуть поліпшити життєве становище всіх членів суспільства, навіть поставлених у найкращі умови. Тому вони постійно апелюють до всього суспільства, без відрізень навіть переважно до пануючого класу. Треба тільки, мовляв, зрозуміти їх систему, щоб визнати її за найкращий з можливих планів найкращого з можливих суспільств.

Тому вони відкидають усяку політичну, особливо всяку революційну діяльність, вони хочуть досягти своєї мети мирним шляхом і намагаються дрібними і, звичайно, невдалими експериментами, силою прикладу прокласти шлях новій суспільній евангелії.

Це фантастичне зображення майбутнього суспільства виникає в такий час, коли пролетаріат ще дуже нерозвинений, отже, коли він сам ще фантастично уявляє собі своє власне становище, — виникає з

першого, повного передчуттів, пориву пролетаріату до загального перетворення суспільства.

Але в цих соціалістичних і комуністичних працях містяться також і критичні елементи. Ці праці нападають на всі основи існуючого суспільства. Тому вони дали надзвичайно цінний матеріал для просвічення робітників. Їх позитивні положення про майбутнє суспільство, наприклад, знищення протилежності між містом і селом, сім'ї, приватної власності, найманої праці, проголошення суспільної гармонії, перетворення держави в просте управління виробництвом — всі ці їх положення виражають лише усунення класового антагонізму, який саме тільки починає розвиватися і який вони знають тільки в його ще первинній, безформній невизначеності. Тому й самі ці положення мають ще чисто утопічний сенс.

Значення критично-утопічного соціалізму і комунізму стоїть у зворотному відношенні до історичного розвитку. В тій самій мірі, в якій розвивається і набуває визначеної форми класова боротьба, втрачає всяку практичну цінність, всяке теоретичне виправдання це фантастичне прагнення піднятися над нею, це фантастичне ратування проти неї. Тому, якщо засновники цих систем і були в багатьох відношеннях революційними, то їх учні утворюють завжди реакційні секти. Вони міцно тримаються старих поглядів своїх учителів, не зважаючи на дальший історичний розвиток пролетаріату. Тому вони послідовно намагаються знову притупити класову боротьбу і примирити суперечності. Вони все ще мріють про спробу здійснення своїх суспільних утопій, про утворення окремих фаланстерів, про заснування комуністичних колоній всередині своєї країни (*home-colonies*), про організацію маленької Ікарії¹ — кишенькового видання Нового Іерусаліма; і для збудування всіх цих повітряних замків вони змушені апелювати до філантропії буржуазних сердець і грошових мішків. Вони ступнево опускаються в категорію зображених вище реакційних або консервативних соціалістів і відрізняються від них тільки систематичнішим педантизмом, фанатичною вірою в чудесний вплив своєї соціальної науки.

Тим то вони запекло виступають проти всякого політичного руху робітників, який, мовляв, може походити тільки з сліпої невіри в нову євангелію.

Оуеністи в Англії виступають проти чартистів, фур'єристи у Франції — проти реформістів.

¹ *Home colonies* (колоніями всередині країни) називав Оуен свої зразкові комуністичні громади. Фаланстерами називалися задумані Фур'є громадські палаци. Ікарією називалась утопічно-фантастична країна, комуністичні інституції якої малював Кабе. (Примітка Енгельса до німецького видання 1890 р.)

IV СТАВЛЕННЯ КОМУНІСТІВ ДО РІЗНИХ ОПОЗИЦІЙНИХ ПАРТІЙ

Після сказаного в II розділі само собою зрозуміле відношення комуністів до робітничих партій, які вже склалися, тобто їх відношення до чартистів в Англії і до прихильників аграрної реформи в Північній Америці.

Вони борються за досягнення безпосередньо близьких цілей та інтересів робітничого класу, але в сучасному рухові вони разом з тим обстоюють і майбутність цього руху. У Франції комуністи примикають до соціалістично-демократичної партії¹, виступаючи проти консервативної і радикальної буржуазії, не зрікаючись, однак, права критично ставитись до фраз і ілюзій, що випливають з революційної традиції.

У Швейцарії вони підтримують радикалів², дуже добре розуміючи, що ця партія складається з суперечливих елементів, почасти з демократичних соціалістів у французькому дусі, почасти з радикальних буржуа.

Серед поляків комуністи підтримують ту партію, яка ставить аграрну революцію умовою національного визволення, ту саму партію, яка викликала краківське повстання 1846 р.³

В Німеччині комуністична партія бореться спільно з буржуазією — оскільки буржуазія виступає революційно — проти абсолютної монархії, феодалської земельної власності і дрібного міщанства⁴.

Але вона ні на хвилину не перестає виробляти у робітників якомога яснішу свідомість ворожої протилежності між буржуазією і пролетаріатом для того, щоб німецькі робітники могли відразу обернути як зброю проти буржуазії суспільні й політичні умови, які мусить створити панування буржуазії, для того, щоб після падіння

¹ Ця партія була тоді представлена в парламенті Ледрю-Ролленом, в літературі Луї Бланом, у щоденній пресі газетою «Reforme» [«Реформа»]. Назва «соціал-демократія» означала, що ця частина демократичної або республіканської партії, як і автори цієї назви, була більш чи менш забарвлена соціалізмом. (*Примітка Енгельса до англійського видання 1888 р.*)

² Швейцарська дрібнобуржуазна демократична (республіканська) партія того часу на чолі з Джемсом Фазі. *Ред.*

³ *Повстання в Кракові*, що відбувалося в січні 1846 р., було підготовлене організацією «Польське демократичне товариство», заснованою в 1832 році. Це була організація польських дрібномаєткових дворян (шляхта), які боролися проти поділу і поневолення Польщі Росією, Австрією та Прусією. В її програмі, поруч з республіканськими демократичними вимогами, стояло визволення селян від кріпосницької кабали. *Ред.*

⁴ В оригіналі тут вжите слово «Kleinbürgerei». Цим словом Маркс і Енгельс означували реакційні елементи міської дрібної буржуазії, які підтримували панування феодалського дворянства і самодержавну монархію, їх ідеалом був середньовічний цеховий лад. В Німеччині, в багатьох її містах, ця верства була дуже численна. *Ред.*

реакційних класів у Німеччині зараз же почалася боротьба проти самої буржуазії.

На Німеччину комуністи звертають свою головну увагу, тому що Німеччина стоїть напередодні буржуазної революції і тому що вона зробить цей переворот при прогресивніших умовах європейської цивілізації взагалі і з далеко більш розвиненим пролетаріатом, ніж Англія в XVII і Франція в XVIII столітті, а значить, німецька буржуазна революція може бути тільки безпосереднім прологом пролетарської революції.

Одним словом, комуністи повсюди підтримують всякий революційний рух проти існуючого суспільного і політичного ладу.

В усіх цих рухах вони висувають на перше місце питання про власність, як основне питання руху, незалежно від того, чи набрало воно більше чи менше розвиненої форми.

Нарешті, комуністи повсюди працюють над об'єднанням і порозумінням демократичних партій усіх країн.

Комуністи вважають зайвим затаювати свої погляди й наміри. Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнені тільки шляхом насильного повалення всього суспільного ладу, що існував досі. Нехай пануючі класи тремтять перед комуністичною революцією. Пролетарям нічого втрачати в ній крім своїх кайданів. А здобудуть вони цілий світ.

Пролетарі всіх країн, єднайтесь!